

Lennart Andersson Palm

Stormaktstidens dolda systemskifte – från tonårsäktenskap till sena giften

1749 fick Sverige sitt berömda tabellverk med en pålitlig befolkningsstatistik som förts alltsedan dess. För tiden före 1700-talet får den som intresserar sig för folkmängden och dess förändringar nöja sig med uppskattningar för tillfällen då det finns uppgifter i form av innehållsrika skattelängder att basera beräkningar på. Två tidpunkter med särskilt god källmaterialtillgång av detta slag är tiden kring Älvsborgs första lösen 1571 och tiden cirka 1620. Särskilt den sist nämnda perioden har efterlämnat enorma mängder av personlängder av olika slag, bl a i form av längder 1613–1620 från Älvsborgs andra lösen, boskaps- och utsädeslängder och sk roteringslängder från de täta knektutskrivningarna

Hans Forssell, som först bearbetade materialet för 1571, kom fram till ett mycket lågt befolkningstal för det dåvarande Sverige, liksom Sigurd Sundquist för tiden cirka 1620 (1630). De låga siffrorna möttes med misstro och ansågs orealistiska när de jämfördes med tabellverkets från 1700-talets mitt eftersom de förutsatte en mycket kraftig befolkningstillväxt mellan slutet av 1500-talet och 1700-talet. En sådan tillväxt ansågs rimma illa med tillståndet i landet under stormaktstiden med dess dåliga sociala förhållanden, krig och sjukdomar. Sundquist själv liksom Eli Heckscher valde därför att kraftigt räkna upp de låga siffrorna. Sundquist genom att göra en mängd antaganden om hushållsstorlekar, tjänstefolksandelar mm utifrån bättre kända 1700-talsförhållanden, men utan stöd i det samtida källmaterialet, Heckscher ”i hög grad på känn” utifrån en tänkt låg tillväxttakt.¹

Sundquists och Heckschers uppjusterade befolkningstal har sedan slagit igenom i handbokslitteratur och läromedel. En förnyad granskning av källmaterialet för 1571 och tiden omkring 1620 bekräftar dock åter de låga siffrorna.²

I följande tabell visas de folkmängdssiffror som erhållits samt för jämförelsens skull ett antal uppgifter för senare tider. Siffrorna avser Sverige inom nutida gränser, men motsvarar för det område som i slutet av 1500-talet och under 1600-talets början utgjorde egentliga Sverige ungefär Forssells och Sundquists lägre uppskattningar. Dessutom anges tillväxten för olika perioder enligt ”ränta på ränta”.

LENNART ANDERSSON PALM

Befolkningens storlek 1571–1997 i Sverige inom nutida gränser

År	Antal invånare	Årlig tillväxt i procent
1571	639 000	
1620	854 000	0,60 (1571–1620)
1699	1 362 000	0,59 (1620–1699)
1753	1 781 000	0,53 (1699–1751)
1800	2 347 000	0,55 (1751–1800)
1850	3 484 000	0,81 (1801–1850)
1900	5 136 000	0,76 (1851–1900)
1950	7 042 000	0,64 (1901–1950)
1997	8 848 000	0,49 (1951–1997)

Källor: 1571–1751 databas från författarens projekt "Sveriges befolkning 1571–1751"; 1800–1950 Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning; 1997 uppgift till projektet från SCB.

Syftet med denna artikel är att mer ingående diskutera utvecklingen under den tidigaste perioden. *Siffrorna förutsätter mycket höga genomsnittliga tillväxttakter mellan 1571 och 1699 på ungefär 0,6 % per år räknat enligt ränta på ränta.* Detta är tre till sex gånger högre än de 0,1–0,2 % flera tongivande forskare på området räknat med för denna period. Det är också en tillväxttakt som ligger högre än 1700-talets genomsnittliga på drygt 0,5 %. Under långa perioder mellan stormaktstidens dödlighetskriser måste tillväxten ha närmat sig toppnivåerna från 1800-talet. Då, under inledningen av den "demografiska transitionen", steg tillväxten ända till 0,8 % eller mer. Var en liknande snabb utveckling under stormaktstiden verkligen möjlig? Ett jakande svar på denna fråga skulle i så fall bekräfta de låga befolkningsciffrorna 1571 och under slutet av Gustav II Adolfs regering.

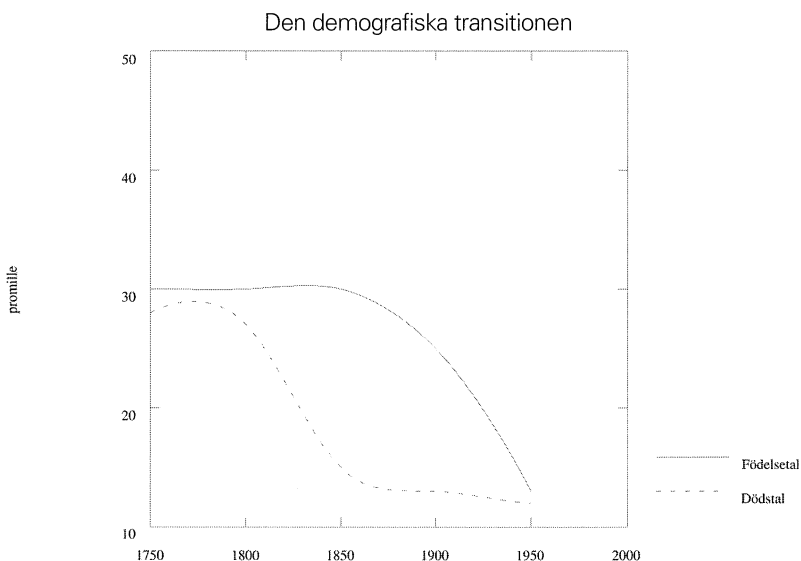
I det följande vill jag visa att en relativt snabb tillväxt inte bara går att avläsa genom metodiskt mer välgrundade folkräkningar, utan att den också kan härledas ur det *demografiska system* som då rådde, ett system som i väsentliga stycken avvek från det vi känner från senare perioder.

En befolkningsexplosion under stormaktstiden?

Den ovan beskrivna befolkningsutvecklingen från 1700-talets slut och framåt är väl känd. Särskilt 1800-talets enorma folkökning har genererat en omfattande forskning. Denna befolkningsexplosion var egentligen ännu större än den framstår i den föregående tabellen om man tar hänsyn till den emigration av 100 000-tals personer som ägde rum från 1800-talets mitt och ett halvsekel framåt.

1800-talets befolkningsförändringar kännetecknades av drastiska förskjutningar i dödligheten. Man talar om den "demografiska transitionen". De rent

demografiska mekanismerna bakom denna kan beskrivas som följer: Först sjönk dödligheten medan födelsetalen förblev på ungefär den gamla nivån. Genom den ökande skillnaden mellan antalet födda och antalet döda steg folkmängden raskt. Med tiden gick även födelsetalen ned kraftigt och folkökningstakten minskade åter för att slutligen hamna på dagens stagnerande nivå. Förloppet kan beskrivas med följande schematiska diagram.

Tegnér, som var samtida med den beskrivna omvandlingen, förklarade det hela med "freden, vaccinen och potäterna". De flesta forskare är överens om att förbättrad näringsstandard, hygien och medicin sänkt dödlighetstalen. Kanske har förändringar i mikroorganismerna, där en del av dessa blivit "snällare", hjälpt denna utveckling på traven. Men andra forskare, som Christer Winberg och Eli Heckscher, har inte nöjt sig med att hänvisa till de nämnda förbättringarna i hygien och annat utan ansett att även mycket av detta måste förklaras. De har sett förloppet som uttryck för sociala processer där ett ökat arbetskraftsbehov, bl a förorsakat av den sk "agrara revolutionen", legat bakom inte bara höga födelsetal utan också den sjunkande dödligheten eller som Heckscher uttrycker saken: (de medicinska förbättringarna) "voro det medel att låta befolkningen överleva som kom till användning".³ Även om många frågor om *varför* transitionen ägde rum fortfarande är obesvarade förefaller forskningen överens om *hur* den yttrade sig rent demografiskt: dödligheten sjönk medan födelsetalen stannade kvar på en hög nivå jämfört med andra halvan av 1700-talet.

Om således den minskande dödligheten var en viktig faktor bakom 1800-talets befolkningsuppsving frågar man sig hur 1500- och 1600-talens mycket snabba folkökning, så som jag beräknat den ovan, kunde vara möjlig (frågan varför återkommer jag något till i slutet av uppsatsen). Att dödligheten skulle vara mindre under stormaktstiden än under de fredliga delarna av 1700-talet, då vi har noggrann kunskap om den, är svårt att tänka sig. Litteraturen är fylld av uppgifter om katastrofala dödlighet genom farsoter och krig under dessa århundraden, här bara en typisk notis: ”Anno Domini 1603 var en gruvligt dyr tid i landet, så att ingen säd kunde finnas, därför ock otaliga många människor blev döda av hunger. Pest grasserade ... ibland, såsom ock rödsjukan...”⁴

Sundquist och Jan Lindegren hävdar att bara krigen varje år i genomsnitt krävde ett eller flera tusen döda från slutet av 1500-talet till stora nordiska krigets upphörande 1721.⁵ Därefter minskade denna typ av åderlätning kraftigt. För att dödstalen skulle varit lägre under 1700-talet talar också att de återkommande pestepidemierna upphörde på 1710-talet, förbättrad sjukvårds- och karantänorganisation liksom en, åtminstone under delar av århundradet, högre genomsnittlig materiell levnadsstandard.

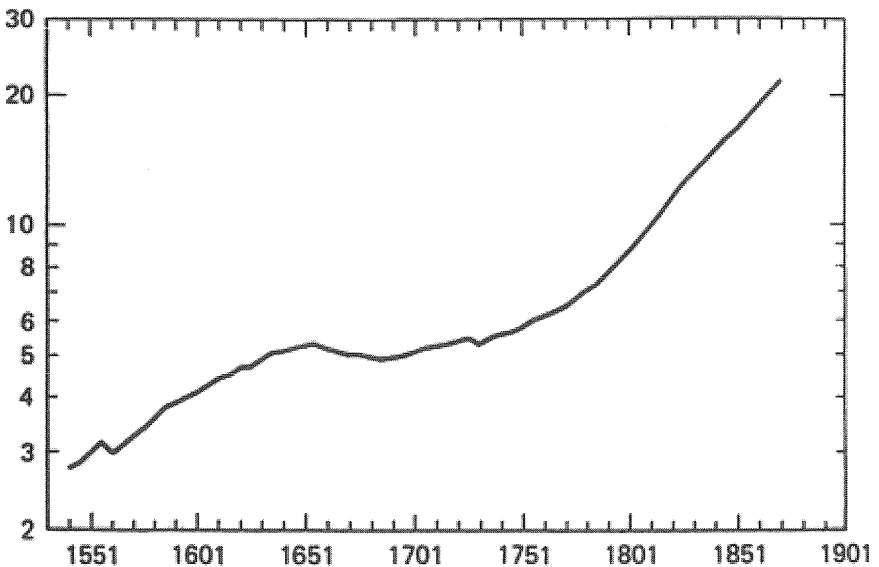
Vår kännedom om dödligheten under 1500- och 1600-talen är dock dålig. För att komma åt nivåerna krävs långa serier av uppgifter om antalet döda från ett representativt urval av geografiska områden, eftersom dödligheten är det allmänna demografiska mått som varierar mest. Här finns flera problem: Kyrkobokföringen av de döda är i allmänhet sen (börjar oftast i slutet av 1600-talet).⁶ Dessutom tenderar den att underregistrera krigs- och krisdödligheten. För att jämföra nivåerna krävs också mycket god kunskap om den bakomliggande populationens storlek, en kunskap som vi normalt saknar. Det finns dock goda skäl att tro att dödligheten under stormaktstiden var minst lika hög som under 1700-talet, då vi känner den.

Att 1500-talet bröt den medeltida demografiska kräftgången på kontinenten är allmänt erkänt sedan mitten av 1950-talet.⁷ Svenska bebyggelseforskare som Lars-Olof Larsson och Eva Österberg kunde senare konstatera en kraftig bebyggelsestillväxt i Sverige under 1500-talets slut och 1600-talets början.⁸ De svenska forskarna var dock mycket försiktiga när det gällde att tolka denna bebyggelseexpansion i mer renodlat demografiska termer. Kanske berodde detta på att en snabb folkökning var svår att förena med den etablerade bilden. Där påstods nämligen ”det primitiva stadiet” (fram till 1810) i Sveriges befolkningsutveckling ha präglats av att både födelsetal och dödstal legat relativt högt vilket bara kan ha tillåtit ”en mycket svag folkökning på någon eller några promille årligen”.⁹ Den höga dödligheten skulle ha lett till ”en långsam och ryckig folkökning” med ökningstal på nivåer kring ett par tiondels procent, inte det två- eller tredubbla, som mina kalkyler förutsätter.¹⁰ Men från 1600-talet finns åtminstone enstaka lokala uppgifter som visar mycket snabb tillväxt – i Dalasocknen Grangärde växte således befolk-

ningen med 2,5–3 % per år cirka 1660–1695. Det är emellertid tveksamt hur representativ denna socken var för Sverige som helhet. För övrigt sjönk samma sockens befolkning 1695–99 med 20 % vilket tog 25–35 år att reparera.¹¹

Modern internationell forskning har visat att mycket höga tillväxttakter faktiskt kunde förekomma i äldre tid. I England kan befolkningen ha vuxit med ända upp till 2 % per år vissa perioder kring sekelskiftena 1300 och 1500.¹² Samma lands befolkning växte med i genomsnitt 1% under perioden 1550–1600 och med 0,5 % 1600–1650. I provinsen Holland växte befolkningen med i genomsnitt 0,83 % 1514–1622 och 0,5 % 1622–1680.¹³ Även om andra områden som Frankrike och Danmark tycks ha haft en betydligt lägre tillväxt, visar Englands och Hollands exempel att såpass hög tillväxt faktiskt var möjlig i vår del av världen även under den tidens allmänna sociala och ekonomiska villkor.

Befolkningsutvecklingen i England 1541–1871.

Källa: Wrigley & Schofield 1989, s 207.

Är det då möjligt att Sverige hade liknande höga tillväxttal som England och Holland?

Allmänna dödstalet, som av demografer räknas i promille, låg i Sverige under andra halvan av 1700-talet genomsnittligt på 27,4. Samtidigt var befolkningstillväxten, om vi för jämförbarhetens skull räknar också den i promille, 5,5. Om vi antar samma dödlighetsnivåer under 1500- och 1600-talen skulle det krävas fö-

LENNART ANDERSSON PALM

delsetal på mellan 33 och 34 per tusen för att man skall få den folkökningstakt mina beräkningar ovan förutsätter. Allt under antagandet att nettoflyttningarna över riksgränserna var relativt obetydliga under dessa perioder.¹⁴ En, inte osannolikt, högre dödlighet, liksom en nettoutvandring, skulle kräva motsvarande ännu högre födelsetal. Redan födelsetal kring 34 promille är emellertid så höga att de aldrig har rapporterats från Sverige för några längre perioder sedan statistiken infördes – under andra halvan av 1700-talet låg de på 33,6 promille och under vår snabbaste folkökningsperiod 1801–1850 nådde de bara 32,2.

Kan man verkligen tro på högre födelsetal under 1500-talet än under det demografiskt mycket expansiva 1800-talet? Som framgick av det första diagrammet låg födelsetalen under den ”demografiska transitionen” på 1800-talet länge kvar på det tidigare århundradets nivåer. Dessa har ibland tolkats som uttryck för en hög, okontrollerad, ”naturlig” eller ”malthusiansk” fruktsamhet. Som bl a Christer Winberg har visat var dessa födelsetal inte alls spontana eller naturliga, utan tvärt om redan kraftigt dämpade genom olika slags födelsekontroll, åstadkommen genom höga giftermålsåldrar eller mer direkta former av familjeplanering.¹⁵

Tyvär finns alltför få uppgifter som direkt kan bekräfta högre födelsetal före 1600-talets slut, och geografiskt heltäckande födelsetal finns först från cirka 1750. För en handfull socknar förekommer visserligen uppgifter om antalet födda och döda ända så långt tillbaks som 1620-talet, men praktiskt taget alltid under 1600-talet saknas tillräckligt säker information om den bakomliggande folkmängden för pålitliga beräkningar. De allmänna födelse- och dödstalen beräknas ju som antalet födda respektive döda per tusen invånare. Även när goda uppgifter undantagsvis finns är det omöjligt att generalisera från ett område till ett annat. Björskog i Västmanland, som kanske har den enda med stor säkerhet fastställda folkmängdssiffran från tiden före 1650, var således otypiskt genom sin extremt låga andel gifta. Denna har ansetts förklara de relativt låga födelsetal man funnit där.¹⁶ Det intryck man får av de spridda uppgifterna från 1600-talet är dock att födelsetalen ofta legat över 35 promille.¹⁷

Med en av allt att döma hög dödlighet under 1500- och 1600-talen måste huvudintresset inriktas på tillväxtens pluskonto, d v s fruktsamheten, om vi vill bevisa höga tillväxttal.

Det västeuropeiska äktenskapsmönstret

1965 konstaterade John Hajnal i ett uppmärksammat arbete att Västeuropa kring sekelskiftet 1900 uppvisade ett demografiskt mönster som i minst två viktiga avseenden avvek från det som rådde i alla andra delar av världen. Utmärkande för detta system var dels en relativt hög giftermålsålder, dels att en stor del av befolkningen aldrig gifte sig. I förra fallet satte han kriteriet ”under 21 år” för kvinnor som gifte sig första gången för ett ”icke-europeiskt” eller ”östeuropeiskt” mönster och ”över 23” för ett ”västeuropeiskt”. I senare fallet drog han gränsen för ett

västligt mönster där 30 % eller fler av kvinnor över 15 år var ogifta, för ett östligt där andelen låg klart under 20 %.¹⁸

Det västeuropeiska mönstret dominerade väster om en tänkt linje från Leningrad till Trieste vid Adriatiska havets nordspets. Öster om denna linje gifte man sig däremot tidigare samtidigt som den andel av befolkningen som aldrig gifte sig var försvinnande liten. Detta östliga mönster dominerade också på andra håll i världen.

De två systemen fick naturligtvis diametralt olika konsekvenser för fruktsamheten. Eftersom kvinnor normalt bara kan få barn mellan ungefär 15 och 45 års ålder utnyttjade kvinnorna i det östeuropeiska systemet hela denna fruktsamma period för födslar, kvinnorna i det västeuropeiska systemet ofta bara något över hälften.¹⁹ Konsekvenserna var jämförelsevis låg naturlig folkökning i Västeuropa och mycket snabb i många östeuropeiska områden. I regioner med östligt mönster kunde födelsetalen ligga 2–7 promilleenheter högre än i områden med västligt före införandet av modern födelsekontroll.²⁰ Tillväxtkonsekvenserna blir enorma.

Till faktorerna bakom skillnaderna i växtkraft skall också läggas skillnader i hur stor andel av befolkningen som aldrig gifte sig. Denna skillnad visar sig bl a i hur många kvinnor inom olika åldersgrupper som var gifta respektive ogifta. Så var andelen ogifta kvinnor i åldersgruppen 45–49 år 19 % i Sverige kring sekelskiftet 1900 mot 1 % i östliga områden som Bulgarien och Serbien.²¹ Om dessa ogifta inte fick några barn alls innebar det ytterligare ett tryck nedåt på födelsetalen. Och även om också många ogifta fick barn i Sverige kring år 1900 var det helt annorlunda på t ex 1700-talet då de utomäktenskapliga födslarna var jämförelsevis få.²²

Hajnal fann att det västeuropeiska giftermålsmönstret måste vara av relativt sent datum. Bl a ansåg han att det antika Roms äktenskapsmönster var av östlig typ. Men mera exakt när övergången skedde var han osäker på i brist på användbart källmaterial. Visserligen kunde han konstatera att engelska adelskvinnor under 1300- och 1400-talen i genomsnitt gifte sig vid 17 års ålder och att deras giftermålsålder senare successivt steg så att den var 24 år under 1700-talet. Men dessa uppgifter, liksom några få andra från städer, hade alla bristen att inte avse den vanliga landsbygdsbefolkningen, befolkningens huvuddel.²³

Hur långt tillbaks i tiden kan man då finna de för västra Europa typiska stora grupperna med ogifta vuxna? Visserligen fanns också här en del uppgifter från städer, men nästan inga från tiden före 1800 och landsbygden. Det stora undantaget är England 1377 där andelen gifta över 15 år för landet som helhet uppgick till över 70 %. Detta kan jämföras med att andelen gifta kvinnor över 15 år genomsnittligt i Västeuropa 1850–1910 uppgick till 50–55 %.²⁴

Hajnal tvingades lämna frågan om när övergången skett öppen, men lutade åt att den vad gäller giftermålsåldrarna redan var ett faktum någon gång under 1600-talet och att förändringarna i andelen ogifta måste ha skett någon gång före 1800-talet.²⁵ Senare forskning har bekräftat Hajnals bild av det medeltida mönstret men knappast gjort oss klokare om när mönstret förändrades.²⁶

LENNART ANDERSSON PALM

Vad som här intresserar är inte Hajnals öst eller väst i geografisk mening. Även väst hade ju enligt Hajnal varit östligt en gång i tiden. Det är snarare hans koncentration på de viktiga variablerna bakom fruktsamhetsskillnaderna som är viktig. Genom sin fokusering kom han längre än t ex den kände demografen P Demeny som stannade vid konstaterandet att i ”traditionella samhällen är fruktsamhet och dödlighet höga. I moderna samhällen är fruktsamhet och dödlighet låga. Däremellan ligger en demografisk övergång (transition)”. Samhällsprocesserna lämnas vid ett sådant konstaterande därhän eller förklaras intetsägande med hänvisningar till ”modernisering” liksom det äldre stadiet ges det generaliserande epitetet ”traditionellt”.²⁷

Hajnals teori sätter fokus på fruktsamhetssidan av befolkningsutvecklingens vinst- och förlustkonto. Det är också just där vi måste söka förklaringarna till och bekräftelserna på den oväntat starka befolkningsutveckling som avtecknar sig under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, eftersom den inte gärna kan ha drivits fram av låg dödlighet. Hajnal anade att ett systemskifte kan ha skett på 1600-talet. Om vi kan hitta östeuropeiska drag i Sveriges demografiska system under stormaktstiden blir den ovan visade folkökningen begriplig och därmed också mer sannolik. Låt oss börja med att titta på giftermålsåldern.

Giftermålsåldrarna i Sverige

De genomsnittliga vigselåldrarna i Sverige var fr o m införandet av denna variabel i befolkningsstatistiken följande:

Genomsnittliga vigselåldrar vid första gifte i Sverige 1861–1900.

Period	Män	Kvinnor
1861/1870	28,8	27,1
1871/1880	28,8	27,1
1881/1890	28,5	26,8
1891/1900	28,8	26,8

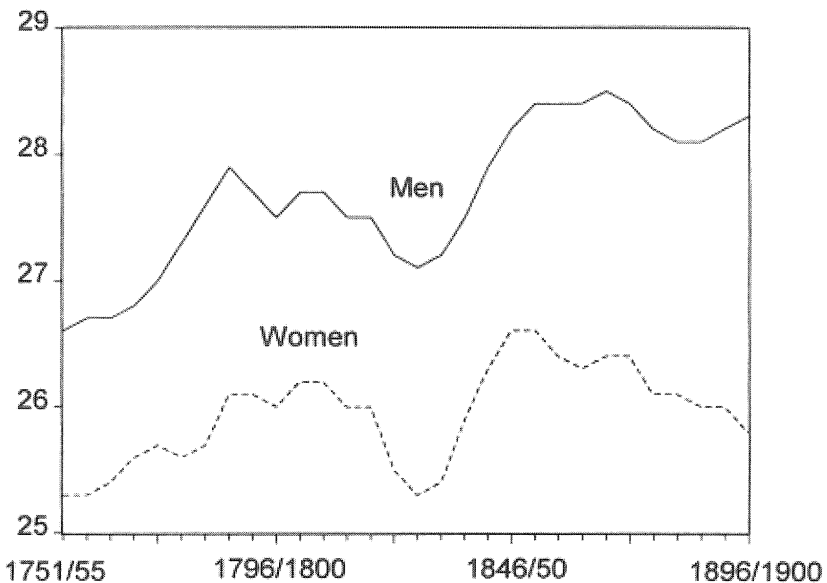
Källa: Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning.

Som framgår sjönk vigselåldern för kvinnor något under 1800-talet. Det är svårt att tolka detta som en trend; uppgifterna är sena och hämtade från en tid då allt större delar av reproduktionen skedde utanför det legala äktenskapet. Från att på 1700-talet ha uppgått till ett par procent av alla födda, föddes under slutet av 1800-talet över 10 % av alla barn utom äktenskapet och många kvinnor valde att leva och få barn utan att gifta sig, s k Stockholmsäktenskap.²⁸ Detta gör att vigselålderns betydelse som fertilitetsfaktor minskade. Det blir då viktigare att undersöka hur det stod till före 1800-talets omvälvningar.

Senare svensk forskning har försökt titta på saken i perspektivet av Hajnals teo-

rier, utifrån ett antal lokala undersökningar. Ekonomhistorikern Christer Lundh har därvid visat att åldrarna vid första giftet i genomsnitt för de flesta undersökningar från tiden före 1750 låg på 30 år för män och på 26 år för kvinnor, alltså för kvinnornas del något lägre än på 1800-talet.²⁹ Men Lundh är försiktig med sina slutsatser och understryker att de undersökningar han haft tillgång till är få och geografiskt snedfördelade. För att få ett bredare material har han uppskattat giftermålsåldern vid första giftet för riket som helhet på indirekt väg utifrån den officiella statistiken. Hans resultat framgår av följande grafen här intill.

Giftermålsåldrar vid första giftet i Sverige 1751–1900.

Anmärkning: "Men" = män, "Women" = kvinnor.

Källa: Lundh 1997 s 17.

Lundh kan alltså visa att nedgången i vigselåldrarna alldeles i början av 1800-talet var en tillfällighet och att kvinnans vigselålder tycks ha ökat på något längre sikt.³⁰ Hans sammanfattning av forskningsläget beträffande giftermålsålderns förändringar i Sverige är försiktig. Alla undersökningar visar på ett klart västligt mönster. Men möjligen visar diagrammet att Sverige fortfarande efter 1750 var i färd med att stärka sina västeuropeiska drag och att det kan ha funnits något annat tidigare, även om vi måste räkna med regionala skillnader och tillfälliga nedgångar i giftermålsåldern. Därmed öppnas för att också Sverige kan ha genomgått en "hajnsk" utveckling.

Kan vi då hitta ett östligt mönster i Sverige under 1500- och 1600-talen?

LENNART ANDERSSON PALM

Giftermålsåldrarna i Sverige kring 1620

Hajnal utvecklade också en metod för att uppskatta genomsnittlig giftermålsålder utifrån uppgifter om åldern på de gifta och ogifta över 15 år. Metoden kräver att man känner till procentandelen ogifta i befolkningen inom femårsintervallen 15–19, 20–24....50–54., d v s har tillgång till en civilståndsindeled ålderspyramid för kvinnor.³¹

Det äldsta svenska personskattematerialet från 1600-talets början saknar tyvärr uppdelningar efter ålder och civilstånd för de tider som här intresserar oss. Däremot ger det information om hur stor del av den vuxna befolkningens kvinnor som var gift eller ogift genom att personerna uppdelas på kategorier som hustrur, änkor, döttrar och pigor. Med vuxen menas här att de skall ha varit över 15 eller 12 år, beroende på källmaterial.

I en tid utan folkbokföring, där människorna själva ofta bara visste sin ungefärliga ålder och där det dessutom fanns ett skattemässigt intresse av att komma under tolv- eller femtonårsgränsen kan man misstänka att den redovisade befolkningen över den ena eller andra lägsta åldersgränsen är något underskattad. Med tanke på att ungdomarnas yttre förändringar under puberteten måste ha underlättat skattemyndigheternas kontroll har jag valt att i det närmast följande enbart arbeta med källmaterial med åldersgränsen 15 år. Som framgår senare räknar jag med att skattesmitningen kring åldersgränsen bara kan ha varit marginell. Även om mindre grupper som inhyseskvinnor eller huskvinnor inte är helt klara ur civilståndssynpunkt vill jag påstå att de ogifta skattepliktiga kvinnorna väl fångas in under begreppet ”piga” eller ”dotter”.³²

Om vi vill beräkna giftermålsåldern från ett omfattande källmaterial från cirka 1620 av den nämnda ofullständiga typen, publicerat av Sigurd Sundquist, med Hajnals metod måste vi göra antaganden om civilståndsfördelningen i olika åldersklasser av kvinnor.³³ Låt oss pröva några alternativ och börja med antagandet att den ogifta (d v s aldrig tidigare gifta) gruppen kring 1620 hade ungefär samma åldersfördelning som kvinnor i gemen. Resonemanget innebär att alla åldersgrupper bland kvinnorna ges samma andel gifta som andelen gifta kvinnor totalt. En mängd kalkyler utifrån denna förutsättning ger emellertid osannolikt låga giftermålsåldrar på t ex 13 år och liknande beroende på geografiskt område. Resultatet är inte oväntat. Antagandet om att de ogifta kvinnorna skulle haft samma åldersfördelning som kvinnor i gemen strider ju mot allt vad vi hittills vet om piggruppen i det äldre jordbrukssamhället – den bestod ju av kvinnor som var genomsnittligt yngre än kvinnogruppen generellt.

Man skulle därför kunna gå vidare och gissa att de ogifta åldersmässigt hade samma åldersstruktur 1620 som samma grupp hade 1750 då vi känner den från statistiken. Där vi i första försöket fick 13 år får vi nu 21 år, en siffra som verkar rimligare, men ändå är oacceptabel. Vi vet ju faktiskt inte om de ogiftas åldersfördelning var densamma 1620 som 1750. Om förskjutningar skett i giftermålsäl-

dern förutsätter ju detta i sig andra åldersmönster – vi hamnar i något slags cirkelresonemang.

Inför dessa nedslående resultat skulle man kunna ge upp. Men om man tänker närmare på saken så behöver vi faktiskt inte ha någon precis ålderssiffra för att besvara vår frågeställning. Det kan räcka om vi kan få fram ett maximum för högsta genomsnittliga vigselåldern cirka 1620. Om detta maximum ligger lägre än 1700-talets observerade verkliga åldrar så är saken klar; också den verkliga giftermålsåldern måste då ha varit lägre på 1620-talet. Utgångspunkten för en beräkning av maximiåldern blir (det orealistiska) antagandet att de ogifta samtidigt var de allra yngsta kvinnorna över 15 och de gifta de äldsta. Alla ogifta förs så att säga längst ner i ålderspyramiden, de gifta förs högst upp (se den schematiska bilden härintill).

Schematiska civilståndsindelade ålderspyramider för kvinnor

- 1) Alla åldersuppgifter kända 2) Enligt modell när endast andelen gifta över 15 års ålder är känd

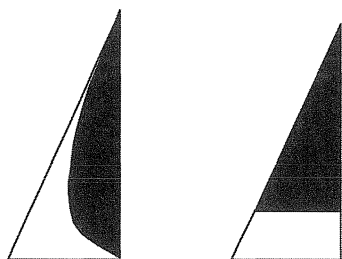
Ålder:

60

45

30

15

Anmärkning: vitt = ogifta, svart = gifta.

För att ytterligare göra giftermålsåldern så hög som möjligt sätts andelen som aldrig gifte sig (här förenklat = de som fortfarande var ogifta vid 50 års ålder) lika med noll. Enligt Hajnals formel räknas nämligen genomsnittliga giftermålsåldern bara på dem som gifter sig vilket under mina förutsättningar innebär att den beräknade giftermålsåldern sänks ju större andel av kvinnorna vi antar att aldrig gifte sig. Storleken av åldersklasserna 15–19, 20–24, 25–29 osv i de kvinnogrupper vi arbetar med skattas därefter utifrån en sannolik åldersfördelning: Försiktigtvis väljer jag den för landet från 1750.³⁴

De ogifta fördelas därefter på dessa klasser ”så långt de räcker” och nerifrån och uppåt i ålderspyramiden. Vid de praktiska beräkningarna visade det sig ofta att de inte räckte till för att fylla mer än den första eller andra femårsgruppen. Andelarna ogifta i de olika åldersklasserna blev t ex för ett område 100 procent i den första

LENNART ANDERSSON PALM

”fyllda” klassen, i nästa fanns det sedan bara 50 procent ogifta kvar. I resterande högre åldersklasser blev andelen ogifta följaktligen 0 procent. Eller i siffror: om det har funnits 1 465 ogifta totalt i ett område och antalet kvinnor totalt skattats till 1 000 i åldersgruppen 15–19 och 980 i gruppen 20–24 år har de första tusen ogifta antagits tillhöra gruppen 15–19 år och de kvarvarande 465 gruppen 20–24, där de alltså utgjorde 47 % (erhållet som 465/980). I högre åldersgrupper har därmed alla antagits vara gifta.

De gifta har genom denna procedur genomsnittligt getts *en högre ålder än de haft i verkligheten* och deras vigselålder, som tas fram med Hajnals metod, har därmed gjorts så hög som möjligt. Resultaten blev följande:

Maximala genomsnittliga giftermålsåldrar för kvinnor vid första giften i Sverige cirka 1620.

Område	Maximal genomsnittlig giftermålsålder
Uppland	29,2
Södermanland	25,2
Östergötland	21,9
Kalmar län	23,0
Småland	22,0
Älvsborgs län	23,6
Skaraborgs län	21,3
Värmland	26,3
Närke	25,0
Västmanland	25,9
Vissa dalabergslag	30,0
Västerdalarna	23,8
Gästrikland	30,0
Hälsingland	26,7
Medelpad	27,9
Ångermanland	23,8
Västerbotten	19,5
Alla områden	24,4

Källa för uppgifterna om andelen gifta och ogifta: Sundquist 1938, passim.

Tabellens slutsiffra grundas på uppgifter om drygt 125 000 kvinnor. Totalsiffran 24,4 ligger klart över Hajnals gräns för ett östligt mönster på 21 år, men åtminstone fyra av läns-siffrorna tangerar eller underskrider den. Men det måste återigen understrykas att det rör sig om maximisiffror. De verkliga giftermålsåldrarna mäs-

te alltså ha legat lägre än dessa, sannolikt betydligt lägre, eftersom maximaltalen bl a bygger på så orealistiska antaganden som att för flera områden ingen alls skulle ha gift sig före 25 års ålder. En analog simulering på 1870-talsdata där jag låtsades att jag bara visste de giftas och ogiftas andelar av samtliga kvinnor över 15 år gav en maximal vigselålder som låg fem år högre än statistikens verkliga genomsnittliga vigselålder. Om vi anpassar en metod som använts inom engelsk medeltidsforskning till liknande förutsättningar som jag använt vid Hajnals och antar att kvinnorna kring 1620 i genomsnitt gifte sig mitt emellan lägsta legala giftermålsåldern (vid denna tid möjligen 15 år) och den högsta möjliga teoretiska åldern vid giftet (enligt min maximimodell lika med den lägsta åldersklass där alla hunnit gifta sig om alla kvinnor gift sig så sent som möjligt) hamnar de genomsnittliga vigselåldrarna oftast mellan 18 och 21 år. Detta är också cirka fem år under tabellens maximisiffra. Men den sistnämnda metoden är diskutabel.³⁵ En försiktigare gissning att alla gifte sig jämnt utspritt mellan 18 år, en längre fram fastslagen lägsta åldersgräns, och tabellens teoretiska maximum för landet som helhet innebär att vi hamnar just på Hajnals gräns.

Karaktären hos tabellens och övriga siffror gör att de inte hundra procentigt säkert visar om giftermålsåldern i Sverige allmänt föll under den gräns Hajnal satte för östligt och västligt, men deras nivåer gör det mycket sannolikt. Vad de däremot bortom varje rimligt tvivel visar är att giftermålsåldrarna vid första giftet i början av 1600-talet genomsnittligt måste ha legat flera år lägre än de runt 27 år som uppgifterna från senare tider, inklusive de från 1700-talet, vittnar om.

Som framgått har jag inte gjort någon beräkning för männen även om detta varit fullt möjligt. Som försvar kunde man anföra att det är äktenskapsmönstret hos kvinnorna som är det demografiskt utslagsgivande. Men det kan ändå vara värt att redovisa den tidigaste vigselåldern för svenska män som hittills kunnat tas fram. Uppgiften är beräknad med hjälp av Hajnals metod nu tillämpad på ett unikt ålders- och civilståndindelad källmaterial – norrländska militära utskrivningslängder från åren kring 1640. I undersökningen ingår 278 män från sex socknar i Hälsingland och nu är det inte fråga om någon maximal äktenskapsålder utan en ren genomsnittsålder.³⁶ Åldern vid första giftet var i genomsnitt 21,5 år, en siffra som gott och väl ryms under det maximalt för ungefär samtida kvinnor i samma landskap på 26,7 som nyss presenterades.³⁷ Här tangerar vi åter Hajnals gräns för vad han bedömde som västeuropeiskt eller östeuropeiskt! Om man här också vågar förmoda, att kvinnornas ålder vid första giftet var lägre än männens, så som oftast var fallet på 1700- och 1800-talen, kan det inte råda något tvivel om vilket mönster som rådde.

Även en del berättande källor nämner lägre giftermålsåldrar längre tillbaks i tiden: Om bonden Håkan Håkansson och hans hustru Ingeborg sägs i Kinnevalds härrads dombok 1621:

LENNART ANDERSSON PALM

Finns här vid gränsen en stor oseed, att de bortgifta sina barn så små och unga, att de icke veta eller kunna förstå, vad äktenskapet är, ej beller vad de är skyldiga Gud allsmäktig eller varandra. Så att Ingeborg, som redan varit gift i några år, ännu inte är femton år fyllda, och Håkan Håkansson inte över arton år.³⁸

Ännu i början av 1600-talet förekom i Danmark att man inom allmogen begärde trolovning för flickor ända ner i åttaårsåldern. I ett fall från 1639 godtogs trolovning av en tolvårig bondflicka av kyrkan men avslogs för en nioårig. Prästerna tycks här ha varit mer restriktiva än allmogen.³⁹ Man kan väl med tanke på den mänskliga naturen förmoda att dessa trolovade barns "köttsliga" samliv inte sällan inleddes omedelbart efter pojakens pubertet och resulterade i graviditet kort tid efter flickans. Även längre fram i tiden finns exempel på tidiga äktenskap: I Värmland påstods 1726 att bondbarnen gifte sig "innan sönerna knappt hunnit till 20 och döttrarna till 15 år" och i de ovanligt innehållsrika mantalslängderna från Marks härad i början av 1700-talet noterade inte sällan mantalskommisarierna att nygifta hustrur var 15 år.⁴⁰

Andel ogifta i Sverige

Uppgifter om den svenska befolkningens uppdelning efter ålder och civilstånd hämtades först in i och med 1870 års folkräkning. För tiden från 1750 till 1870 har rekonstruktioner gjorts av Gustav Sundbärg.⁴¹ För kvinnornas del kan följande sammanfattning göras:

Svenska kvinnor över 15 års ålder fördelade efter civilstånd vissa år 1750–1900 (%).

År	Ogifta	Gifta	Änkor	Gifta + änkor
1750	34,6	50,3	15,1	65,4
1760	34,1	51,8	14,1	65,9
1770	35,9	50,6	13,5	64,1
1780	35,8	50,9	13,3	64,2
1790	36,2	49,5	14,3	63,8
1800	36,2	50,1	13,7	63,8
1850	40,4	46,5	13,1	59,6
1900	41,3	46,8	11,9	58,7
Ovägt genomsnitt				
1750–1900	36,8	49,6	13,6	63,2

Anmärkning: Bland änkorna ingår ett fåtal frånskilda.

Källa: Historisk statistik för Sverige. I. Befolkning.

STORMAKTSTIDENS DOLDA SYSTEMSKIFTE – FRÅN TONÅRSÄKTENSKAP TILL SENA GIFTEN

Som framgår har Sverige hela denna tid uppenbarligen legat över Hajnals gräns på 30 % ogifta, den nedre gränsen för vad han kallade ett västeuropeiskt mönster. Mönstret tycks ha varit förvånansvärt stabilt, även det annars ofta så avvikande 1800-talet präglas bara av marginella förändringar i riktning mot ett ännu tydligare västligt mönster.

Andelen ogifta i Sverige kring 1620

Den forskning som finns för tidigare perioder rör enstaka geografiska områden och jag avstår från att här göra några försök till referat. Jag väljer i stället att gå direkt in på vad 1620-talets mer omfattande källmaterial har att berätta om saken.

Svenska kvinnor över 15 års ålder fördelade efter civilstånd cirka 1620 (%).

Område	Ogifta	Gifta	Änkor m fl	Gifta + änkor m fl
Uppland	34	62	4	66
Södermanland	25	70	5	75
Östergötland	17	81	2	83
Småland	18	73	9	82
Älvsborgs län	22	66	12	78
Skaraborgs län	17	74	9	83
Värmland	28	69	3	72
Närke	25	66	9	75
Västmanland	27	68	5	73
Vissa dalabergslag	32	60	8	68
Västerdalarna	22	70	8	78
Gästrikland	39	58	3	61
Hälsingland	29	66	5	71
Medelpad	32	61	7	68
Ångermanland	22	73	5	78
Västerbotten	12	80	8	88
Alla områden tillsammans	23,5	70,0	6,5	76,5

Anmärkning: Huskvinnor och inhyses kvinnor har räknats till änkorna.

Källa: Sundquist 1938, passim.

Vissa invändningar kan göras mot siffrorna. Dels skulle man, som flera forskare gjort, kunna ifrågasätta om inte en hel del flickor som i och för sig var 15 år, åldersgränsen för skattskyldigheten, genom att uppge för låg ålder undgått att tas upp i längderna. Därmed skulle de ogiftas andel underskattas. Dels skulle man

LENNART ANDERSSON PALM

kunna påstå att en del av huskvinnorna och de inhyses egentligen var ogifta. Till det första kan man säga att även om samtliga 15-åringar utelämnats skulle de ogiftas andel, med hänsyn till ålderspyramidens utseende, bara stiga med mindre än två procentenheter. Ett så framgångsrikt skattefusk är dock svårt att föreställa sig. Till frågan om huruvida huskvinnorna och inhysesjonen bör betraktas som gifta eller ogifta räcker det med att påvisa att de bara uppgick till två procent av totala antalet kvinnor över femton års ålder, och det står utom allt tvivel att bara en mindre del av dessa två procent kanske borde föras till de ogiftas sida. Inget tyder heller på att underregistreringen av just de ogifta kvinnorna skulle varit större än av de gifta, i vart fall inte i de något senare mantalslängderna där saken i ett fall kunnat provas.⁴² Till trovärdigheten bidrar att siffrorna avser större delen av det dåvarande Sverige och att andelarna ogifta nästan överallt såpass entydigt hamnar under andelarna 1750–1900 i tabellen ovan.

Hur man än vrider och vänder på tabellens siffror är det omöjligt att undvika slutsatsen att andelen ogifta i Sverige 1620 inte klarar Hajnals kriterium för vad som kan betraktas som ett västeuropeiskt mönster, d v s minst 30 % ogifta. Tabellens andelar visar i helt övervägande antalet fall på ett uttalat östligt mönster. Likheterna med England 1377 är slående: Där var 70 procent av alla kvinnor över 15 år gifta och 30 procent ogifta eller änkor.⁴³ I 1620-talets Sverige var förhållandena exakt desamma! Man kan för övrigt passa på att observera 1620-talets, med tanke på krigen, oväntat låga andel änkor i Sverige. De var relativt sett bara hälften så många som på 1700- och 1800-talen. Deras ringa antal tyder på en hög frekvens omgiften, ett mönster som också går igen i andra områden i Europa vid denna tid och som ytterligare ökat fruktsamheten.

Slutsatsen av det föregående kan bara bli en – bägge kriterierna på vad Hajnal kallade ett östligt eller icke-europeiskt mönster, låg giftermålsålder och hög andel gifta, var uppfyllda bland den svenska befolkningen på 1620-talet. En övergång i Sverige till ett västeuropeiskt mönster måste ha skett någon gång under perioden 1620 till 1750. Sannolikt har det varit fråga om en långdragen process, där de västliga dragen fortsatte att förstärkas ända fram mot 1790-talet. Denna utveckling får naturligtvis inte ses som helt linjär. Det är rimligt att föreställa sig förstärkningar eller försvagningar av mönstren för kortare perioder. Dessutom måste man räkna med regionala skillnader.

Följderna av ett östeuropeiskt mönster

Fruktsamheten

Flera mått förekommer på fruktsamheten i en befolkning. Framtagningen av samtliga kräver mycket goda statistiska källor. Sådana saknas praktiskt taget helt för den tidigare delen av den svenska stormaktstiden, som här är föremål för vårt

speciella intresse. Särskilt fattas mer precisa uppgifter om befolkningens storlek och korstabuleringar efter ålder och civilstånd.

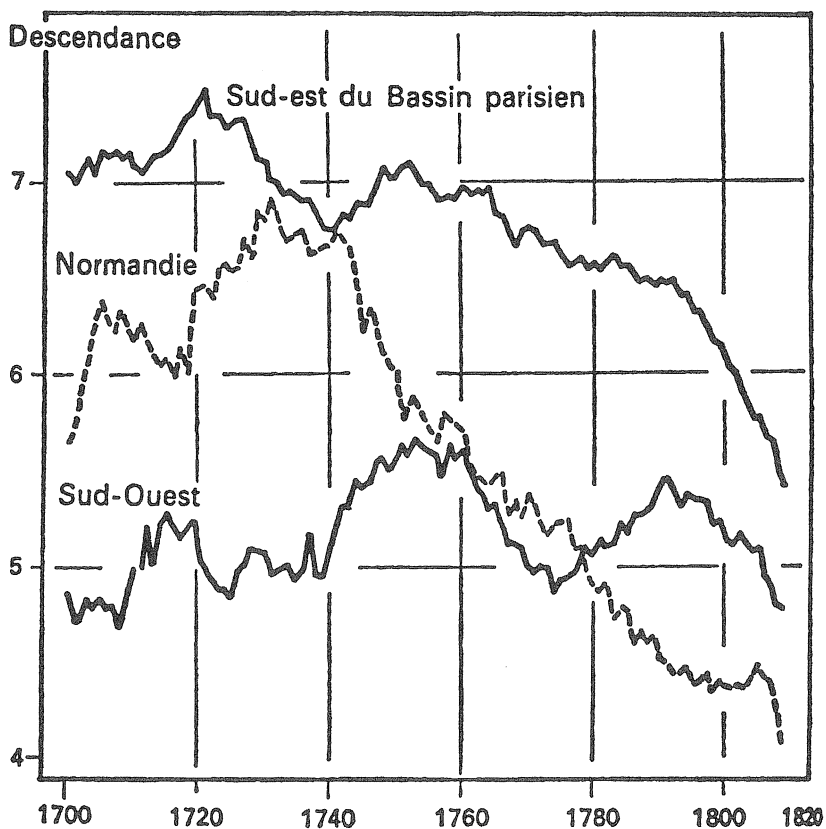
En rad undersökningar har gjorts kring fruktsamheten i Sverige och utomlands, mest för slutet av 1600-talet och senare perioder. I flera fall avser dessa undersökningar dock mindre områden och flera av fruktsamhetsmåttan är starkt beroende av dessa områdens ålderssammansättning och eventuella flyttningsrörelser, vilket gör det svårt att generalisera utifrån dem. Särskilt vore fler svenska undersökningar välkomna eftersom de som gjorts ofta avser bergslagsområden med snabb befolkningstillväxt, med kraftig inflyttning till gruvor och bruk. Det är, med tanke på att vi här försöker komma åt en eventuell övergång mellan ett tidigare demografiskt, ”östeuropeiskt”, system och det västeuropeiska, särskilt viktigt att komma något längre tillbaka i tiden än de undersökningar som hittills gjorts och som ofta börjar med slutet av 1600-talet, då ju övergången redan kan ha skett.

Jag skall i det följande återge en del resultat från tidigare forskning men också tillföra några nya på basis av ovanligt fullständigt källmaterial från 1620-talets Södermanland, som ger uppgifter om befolkningar där de vuxna människorna i huvudsak var födda under slutet av 1500-talet.

De undersökningar som gjorts gjorts av fruktsamheten har använt något varierande mått. Det jag här begränsar mig till går ut på att mäta antalet barn kvinnor som från en viss grupp i genomsnitt hunnit få när de avslutat sin reproduktiva period. Ibland kallas detta mått avslutad eller summerad fruktsamhet. Mätningarna kan göras på alla kvinnor, men görs vanligen bara på dem som var gifta (före 1800-talet var de ogifta mödrarna mycket få). I Frankrike utvecklades fruktsamheten mätt på detta sätt enligt diagrammet intill.

LENNART ANDERSSON PALM

Summerad eller avslutad fruktsamhet i tre franska områden 1700–1810 (födslar per kvinna).

Källa: A. Blum i *Histoire de la population française*, 2, *De la Renaissance à 1789*. Paris 1988, s 380.

I England låg motsvarande tal på en nästan oföränderlig nivå 1550–1799, med ungefär sju levande födda per gift kvinna mellan 20 och 44 års ålder.⁴⁴

Från Sverige har följande uppgifter presenterats:

Antal barn barn per kvinna efter 20 fertila år i några svenska områden kring år 1780.

Område:	Antal barn:
Tre bergslagssocknar	7,1
Sex socknar på slätten öster om Västerås	5,5
Dala i Västergötland	5,7
Alskog på Gotland	4,8

Anmärkning: De två översta siffrorna är ovägda genomsnitt beräknade av Palm utifrån Gaunts sockenuppgifter.

Källa: Gaunt 1976 s 45.

Dessa siffror har beräknats med något varierande metoder och utifrån olika källmaterial men bör ändå vara grovt sett jämförbara.

Tre häradar i Sörmland 1628

För tre häradar i Södermanland har kvarntullsmantalslängder bevarats från 1628 där barnen redovisas med åldersuppgifter.⁴⁵ Man kan också avläsa andelen kvinnor som var gifta. Dessa uppgifter möjliggör skattningar av två viktiga fruktsamhetstal – allmänna födelsetalet och ett för den äktenskapliga fruktsamheten. Kalkylerna förutsätter rätt mycket tekniska resonemang som jag valt att mer utförligt redovisa på annat håll.

Antalet födda

Vi vet numera ganska mycket om den åldersspecifika dödligheten under olika tider och i olika delar av världen. Utifrån dessa kunskaper har man konstruerat sk dödlighetstabeller som gör det möjligt att, under vissa förutsättningar, räkna ut hur många som ursprungligen föddes i en viss årsklass om vi vet hur många av de dessa födda som fanns kvar i livet vid en viss ålder. Detta kan vi tillämpa på våra sörmländska uppgifter. Om vi gör det rimliga antagandet att dödligheten varit ungefär lika hög och haft samma åldersspecifitet som vid mitten av 1700-talet kan vi med hjälp av de sörmländska barnens åldersfördelning approximera antalet födda. Beräkningen visar att knappt två tusen barn bör ha fötts i området under en femårsperiod omkring 1621. Det motsvarar 399 födda i snitt per år.

LENNART ANDERSSON PALM

Allmänna födelsetalet

Om vi relaterar dessa 399 sörmländska barn 1620 till befolkningsnumerären (för enkelhets skull som vi känner denna från 1628) får vi fram det mest kända fruktsamhetstalet – nativiteten eller allmänna födelsetalet. Detta tal betecknar antalet födselar per 1 000 av folkmängden. Resultatet blir ett mycket högt födelsetal på 44 promille. Detta är ett av de högsta tal som kunnat noteras för svenska förhållanden. Även om detta tal bleknar vid jämförelser med vissa latinamerikanska befolkningar som under 1800-talet hade födelsetal på långt över 58 % eller med engelska befolkningar på medeltiden med födelsetal på 53 %, styrker det vår hypotes om relativt hög fruktsamhet i Sverige under början av 1600-talet.⁴⁶ På 1700-talet nådde ju de svenska födelsetalen bara strax över 30 % för det mesta. Resultatet stöder också den tolkning Gustav Sundbärg gjorde när han studerade den äldsta svenska befolkningsstatistikens åldersfördelningar och fann stor övertalighet i årskullarna födda 1661–1690. ”Det skulle kunna tolkas såsom ett vittnesbörd om en vida högre födelsesiffra under dessa aflägsna tider än under dem, om hvilka vi annars äga kännedom. Hvad som egentligen förvånar är de höga talen för kullarna 1676–1680 – en tid af så mycken nöd och lidande, att vår historia har att uppvisa få motstycken därtill”.⁴⁷

Antal födselar per kvinna

I det sörmländska materialet ges inga uppgifter om mödrarnas ålder. Ett sätt att beräkna fruktsamheten även i sådana fall har tillämpats av L Henry, den berömde franske historiske demografen, och A Pilatti Balhana. Metoden innebär att man dividerar antalet födda ett visst år med ett vägt genomsnitt av antalet gifta kvinnor i fertil ålder bland befolkningen. Då årsklasserna kvinnor är en i stort sett linjär funktion av åldern, blir detta vägda medeltal detsamma som antalet kvinnor med den ålder som motsvarar mitten av den fruktsamma perioden. I brist på uppgifter om denna kan man anta att den var 30 år. Resultatet motsvarar enligt Henry och Pilatti Balhana fruktsamheten för de femtioåriga kvinnor som just avslutat sin produktiva period. Måttet ger den äktenskapliga fruktsamheten om antalet födda före beräkningarna reduceras med antalet oäkta.⁴⁸

Beroende på vilka antaganden som görs om åldersfördelningen bland 1620-talets sörmländska kvinnor och om hur stor andel av dem som var gifta i 30-årsbandet fås någonstans mellan 7 och 9 barn per gift kvinna. Detta tal är alltså högre än de högsta som någonsin uppmätts från vårt land och överstiger också dem från 1700-talets dynamiska Bergslagen. Talet ligger dramatiskt över talen från svenska slättbygdsområden under 1700-talet.

Sammantagna pekar tveklöst även sörmlandsuppgifterna på ett mycket dynamiskt demografiskt system under början av 1600-talet. Det är svårt att tolka dem annat än som bevis på att ett ”östeuropeiskt” mönster rått i landet vid denna tid, särskilt när man samtidigt beaktar de tidigare lämnade uppgifterna om höga andelar gifta kvinnor och låga giftermålsåldrar.

Fruksamheten bland män

I analyser av fruktsamheten läggs oftast tonvikten vid kvinnorna. Och detta med rätta, hos kvinnorna finns själva den biologiska motorn i systemet, hos dem finns gränserna för det biologiskt möjliga. Männens fruktsamhet påverkas däremot starkt av graden av omgiften och könsfördelningen. Hos männen är den potentiellt produktiva perioden avsevärt längre än hos kvinnorna. Det kan ändå vara värt att redovisa ett material beträffande 860 män döda 1610–1749, de tidigaste alltså födda under andra halvan av 1500-talet och med sin produktiva period just under den här aktuella Vasatiden. Männen levde i Mark i södra Västergötland. Socialt är det sannolikt inte fråga om något representativt tvärsnitt av befolkningen, utan det handlar om besuttna bönder, såpass förmögna att de hade arv värda att strida om eller att av andra skäl registrera hos den lokala häradsrätten.

Överlevande barn per bonde i Mark avlidna 1610–1749.

Tid för arvsskiftet:	Söner:	Döttrar:	Barn totalt	Periodgenomsnitt totalt antal barn:
1610–1619	1,72	1,64	3,36	
1620–1629	1,95	1,70	3,65	
1630–1639	1,88	2,06	3,94	
1640–1649	1,94	2,33	4,27	
1650–1659	2,11	2,19	4,30	3,90 (1610–1659)
1660–1669	2,13	1,72	3,85	
1670–1679	1,69	1,87	3,56	
1680–1689	1,62	1,96	3,58	
1690–1699	1,63	1,71	3,34	
1700–1709	1,19	1,78	2,97	3,46 (1660–1709)
1710–1719	1,69	1,39	3,08	
1720–1729	1,78	1,56	3,34	
1730–1739	1,69	1,85	3,54	
1740–1749	1,41	1,65	3,06	3,25 (1710–1749)

Källa: Palm 1993 s 27.

Trenden i antalet överlevande barn är avslöjande: Bönder som levat större delen av sina liv under Vasatiden efterlämnade 20 % fler barn än bönder verksamma under 1700-talets första hälft. De allra högsta talen återfinns hos män verksamma under 1620- och 1630-talen. Därmed pekar även dessa tal i riktning mot en särskilt hög naturlig folkökning och hög fruktsamhetsnivå under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet.

Vi saknar åldersuppgifter på de avlidna marborna, men en jämförelse kan ändå

LENNART ANDERSSON PALM

inte skada med antalet överlevande barn efter män födda under 1600-talet som dött vid över 60 års ålder på andra håll: i genomsnitt 2,4 för några åkerbrukande godsbygder och 3,6 för arbetsintensiva bruksbygder.⁴⁹ Siffrorna från Mark ligger högt jämfört med dessa. Särskilt för den tidigare perioden visar de på en hög fruktsamhet, även om deras höjd till en del kan bero på att några av de avlidna fäderna i Mark varit yngre än 60 år och därmed möjligen chansen att de skall ha haft fler barn kvar i livet större.

Progressiv eller regressiv befolkning?

Gustav Sundbärg gjorde ett försök att karakterisera befolkningar utifrån hur stora delar av befolkningen som tillhörde olika åldersgrupper. Han urskiljde en ”progressiv” typ kännetecknad av en stor andel barn och relativt få åldringar. Denna åldersfördelning representerar snabbväxande befolkningar. En barnfattig och relativt åldrig befolkning kallade han ”regressiv”. En sådan befolkningssammansättning leder till sjunkande folkmängd. Mellan dessa ytterligheter urskiljde han en ”stationär” typ med stagnerande eller oföränderlig folkmängd. Följande tabell återger de åldersfördelningar Sundbärg tog som utgångspunkt för sin typologi:

	Sundbärgs karakteristik:		
	Progressiv:	Stationär:	Regressiv:
Ålder:	% av totalbefolkningen:		
0–14	40,0	26,5	20,0
15–49	50,0	50,5	50,0
50–w	10,0	23,0	30,0
	100,0	100,0	100,0

Anmärkning: Jag har här räknat om Sundbärgs promille till procent.

Sverige har enligt denna uppdelning sett ut så här vid några tillfällen:

Ålder:	1750	1800	1850	1900
0–14	33,2	32,3	33,0	32,4
15–49	49,2	50,2	51,0	47,1
50–w	17,6	17,5	16,0	20,5
	100,0	100,0	100,0	100,0

Källa: Historisk statistik för Sverige. Befolkning. Tabell A19.

Beklagligtvis saknar de tidigare återopade källmaterialen från 1620-talet uppdelningar vid 50 år. Däremot redovisar materialet för stora områden i Västergötland och Dalsland (från 1619) även barn under 15 år. Längderna omfattar närmare 53 000 individer och skiljer sig från annat samtida material genom att även ta med de fattiga, sjuka och ”utgamla”. Fördelningarna visas i följande uppställning tillsammans med vårt tidigare behandlade sörmländska material (från 1628). Där visas också åter Sundbärgs schema, nu modifierat i förhållande till åldersindelningen i vårt källmaterial.

Befolkning efter ålder i några svenska områden cirka 1620 samt tillväxtkaraktär enligt Sundbärg.

Ålder	Område och år:				Typ enligt Sundbärg:		
	Fyra häradar i Skaraborgs 1619	Dalsland 1619	Fem häradar i Älvsborgs 1619	Tre häradar i Södermanland 1628	Progressiv	stationär	Regressiv
0–14	43	48	47	46	40	27	20
15–w	57	52	53	54	60	73	80

Källor: Sundquist 1938 s 59, 149, 171. Sundbärg enligt tabell ovan.

När man ser dessa höga barnandelar blir den första reaktionen en misstanke att alltför många ungdomar petats ner under den skattemässigt viktiga 15-årsgränsen. Men faktum är att även om hela 15-årsgruppen redovisats som under 15 skulle siffrorna bara ändras marginellt. Ja, för att de skall likna de nyss återgivna siffrorna från statistisk tid med drygt 30 procent barn skulle nästan all ungdom upp mot 20 års ålder också behöver ha registrerats som under 15 år. Det är orimligt att tänka sig att dåtidens skattskrivare, i område efter område, socken efter socken, inte t ex kunde skilja en 14-åring från en 19-åring.

Men kan då inte stora grupper av vuxna ha dolts, så som vi vet förekom i senare mantalslängder? Mot detta kan man anföra att dessa var både mer bofasta och därmed mer lättkontrollerade än ungdom i tjänsteåldern, lättare att åldersklassificera som ”över 15 år” samt löpte risken att drabbas av tunga böter. 1619 fanns det dessutom ingen åldersgräns uppåt (den infördes först 1655) varför äldre kanske rent av hade svårare att gömma sig än de yngre. Samtidigt är åtminstone 1619 års citerade längder inga rutinlängder, utan har karaktären av revisions- eller kontrollängder till de föregående årens Älvsborgs andra lösens katt. De håller alltså en ovanligt hög klass. Det är därför inte konstigt att just dessa längder fått höga vitsord bland forskningen jämfört med senare mantalslängder.

Detta hindrar naturligtvis inte att en del personer sannolikt har kommit undan. Särskilt bör dock detta gälla adelns säterier, som man gjorde anspråk på att i

LENNART ANDERSSON PALM

enlighet med adelns privilegier skulle vara undantagna all skatt till kronan.⁵⁰ Detta har dock större inverkan på totalantalet redovisade personer än på relationerna barn/vuxna. Likheten mellan 1619 års siffror från olika delar av västra Sverige och de sörmländska nio år yngre, som dessutom avsåg en helt annan slags skatt, talar för att de avspeglar verkliga förhållanden.

Det kan därför, enligt min mening, inte råda någon tvekan om hur 1620-talets svenska befolkning bör karakteriseras. Den förefaller till och med så progressiv att den går utanför Sundbärgs ramar, präglade av hans egna forskningar kring 1800-talet. Barnandelarnas storlek antyder födelsetal på närmare 50 promille!⁵¹ En jämförelse med de svenska befolkningarna från statistisk tid (se ovan) visar också att den vad gäller dynamisk karaktär inte haft sin like under statistikens tid.

Möen 1645 och Norge 1665

Det finns faktiskt andra paralleller till de presenterade strukturerna på våra breddgrader och från ungefär samma tid. Det visas dels av den berömda folkräkningen från danska Möen 1645 med bl a mycket detaljerade åldersuppgifter, dels av en liknande från Norge 1665. På Möen var födelsetalet minst 37,5 promille och 60 % av kvinnorna över 15 års ålder var gifta. Den maximala genomsnittliga giftermålsåldern vid första giftet var ungefär 25,5 år och barnen under 15 år uppgick till ungefär 44 %. Den äktenskapliga fruktsamheten, mätt som ovan, kan beräknas till minst 6,3.⁵² I det norska materialet uppgick barnen under 15 år till hela 45–50 % av befolkningen.⁵³

Luleå 1559

Går vi något längre tillbaka i tiden finns också ett märkligt svenskt jämförelsematerial – den kyrkliga påskamålslängden från Luleå socken 1559 som traditionellt tolkats på följande sätt: Socken hade 3 126 invånare totalt. Av dessa var 1 020 gifta personer, 102 änklingar och änkor, 102 drängar och 201 pigor, sammanlagt 1 425 vuxna. Det innebär att 45,6 % av befolkningen var barn. Om vi antar att de vuxna var över 15 år innebär det att hela 79 % av den vuxna befolkningen var eller hade varit gifta och, om vi något orealistiskt gissar att det fanns lika många änkor som änklingar, att av kvinnorna 67 % var gifta och cirka 7 % änkor. Kvar blir 26% ogifta vuxna kvinnor. Siffrorna är praktiskt taget desamma som för Sverige cirka 1620 i tabellen ovan sidan 69! Det är också värt att understryka att detta är en registrering upplagd av en präst av de egna sockenborna för att kunna ta ut olika avgifter till sig själv. Den har inget med personskattesystemen som infördes i början av 1600-talet att göra. Risken för underskattningar av olika kategorier bör här vara minimal.⁵⁴

Sammanfattning

De inledningsvis redovisade befolkningsberäkningarna för det nuvarande Sveriges område cirka 1571, 1620 och 1699, visade, när de jämfördes med varandra, att landets befolkning under denna tid vuxit snabbt. Den årliga tillväxttakten har varit snabbare än 1700-talets och två till tre gånger högre än den forskningen oftast utgått från. Därmed har den inte legat långt efter den som präglade 1800-talets befolkningsexplosion. Svensk historisk befolkningsforskning har inte velat acceptera sådana höga tillväxthastigheter fastän de implicerades redan av Hans Forssell när han i slutet av 1800-talet sammanställde Älvsborgs lösen-materialet från 1571. I stället för att räkna fram tillväxten från rimliga tolkningar av källmaterialet, har man satt vagnen före hästen och försökt trissa upp befolkningssiffrorna så att de skall passa ”för tiden rimliga” tillväxtsiffror. Men med en sådan inställning behöver vi faktiskt inget samtida källmaterial. Det räcker ju med ”rimliga” tillväxtsiffror (var de nu skall hämtas...) att räkna bakåt med.

1800-talets omvälvningar har ofta beskrivits mot bakgrund av den föregående perioden som då framställts som trogrörlig och utan dynamik, ett evigt bondesläp i en värld som varit i stort sett oförändrad sedan hedenhös. En mängd modern forskning har kullkastat denna bild av tidigare århundraden. På område efter område har man i stället betonat föränderligheten. De befolkningssiffror som här presenterats passar in i ett sådan ny bild, där inte minst århundradet efter 1550 lyfts fram som en period av i många avseenden formidabla utvecklingar, politiskt, vetenskapligt, ekonomiskt och religiöst. Detta var århundradet då Västeuropa (för en tid) erövrade resten av världen.

Kan vi då göra även en kraftig befolkningstillväxt trolig under svensk stormaktstid? Här kan man börja med att ställa frågan hur den skulle kunna ha gått till rent demografiskt utifrån fruktsamhetsförhållanden och dödlighet. Den starka folkökningen i inledningen av den ”demografiska transitionen” på 1800-talet präglades av att dödligheten av olika skäl sjönk kraftigt medan födelsetalen länge förblev oförändrade. Att samma förhållanden skulle ligga bakom en stark demografisk tillväxt under stormaktstiden är svårt att tänka sig. Perioden präglades av allt att döma av hög dödlighet. En tillväxt under denna tid måste med nödvändighet ha skett genom en mycket hög fruktsamhet. Först om en sådan kan bekräftas i det historiska materialet blir den starka tillväxt jag räknat fram under stormaktstiden trovärdig.

I min undersökning har jag riktat in mig på två nyckelfaktorer av stor betydelse för fruktsamheten: Den genomsnittliga vigselåldern bland kvinnor och andelen vuxna kvinnor som var gifta. Låg vigselålder medför att en större del av kvinnornas fruktsamma period utnyttjas för reproduktionen och en stor andel gifta kvinnor innebär att en större del av kvinnornas sammanlagda reproduktionspotential utnyttjas.

Undersökningen visade att 1620-talets svenska samhälle präglades både av låga

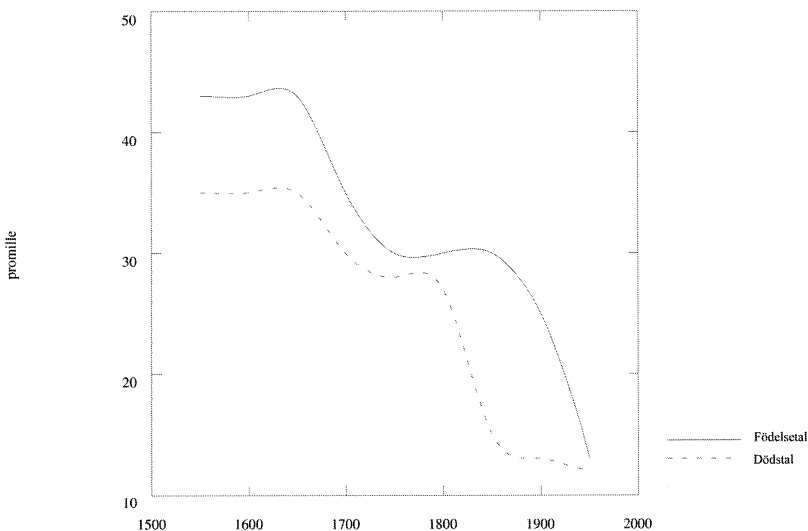
LENNART ANDERSSON PALM

vigselåldrar (omkring 21 år) och en låg andel ogifta kvinnor över 15 år (cirka 30 %). Av de ogifta hade dock en femtedel förut varit gifta. Att systemet hade dessa drag indikerar, men bevisar inte, en hög fruktsamhet. För att få klarare bevis undersöktes fruktsamheten för ett sörmländskt område. Där framkom mycket höga födelsetal (44 promille) samt tal för den äktenskapliga fruktsamheten som låg på en nivå som knappast påträffats för senare tider i vårt land: en gift kvinna hann av allt att döma i genomsnitt med att få över sju barn i sitt liv.

Slutligen undersöktes åldersstrukturen för tre stora västsvenska områden och ett sörmländskt. Resultatet blev på alla ställena extremt stora grupper barn (46 % under 15 år), så stora att den bakomliggande befolkningen med alla skäl måste betraktas som ”progressiv”, d v s kraftigt växande, enligt Sundbärgs definition. Barnandelar av denna storlek i förindustriella samhällen har ansetts tyda på födelsetal upp mot 50 promille! Att nästan identiska barnandelar framgår av danska och norska källor från mitten av 1600-talet och en 1500-talsuppgift från Luleå styrker enligt min uppfattning att vi här rör oss med faktiska strukturer och inte avspeglingar av ett ineffektivt skatteväsen.

Resultaten får alla brickor att falla på plats. De oväntat höga tillväxttal som de här presenterade folkmängdsberäkningarna 1571, 1620 och 1699 förutsätter får sin förklaring och bekräftelse i demografiska beteenden i befolkningen som kraftigt avviker från dem som man känner från 1700-talet och senare. Detta betyder att en dramatisk demografisk övergång i det tysta måste ha skett i Sverige någon gång under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Till skillnad från 1800-

Från östeuropeiskt till västeuropeiskt mönster

talets befolkningsexplosion drevs den stora befolkningsökningen under stormaktstiden inte fram av sjunkande dödlighet utan av hög fruktsamhet. Förändringen har gått från vad John Hajnal skulle kallat ett östeuropeiskt till ett västeuropeiskt eller vad andra kallat ett traditionellt eller primitivt mönster till ett modernt. Detta konstaterande innebär också ett delsvår på den ännu olösta frågan om när övergången skedde i Västeuropa mera allmänt. Förskjutningarna i giftermålsålder och andel gifta innebar kort sagt att de biologiska potentialerna inte längre utnyttjades fullt ut. Diagrammet här intill sammanfattar utvecklingen.

Vi har nu fått svar på frågan om hur folkökningen under stormaktstiden skedde i rent demografiska termer. Resultaten öppnar genast för frågan varför. Ett mycket intressant forskningsfält öppnar sig. Vilka sociala krafter utlöste befolkningsökningen under 1500- och 1600-talen? Och kanske ännu mer utmanande: Varför blev det en avmattning under 1700-talet?

De ekonomiska och sociala mekanismer som drev fram expansionen under stormaktstiden och den efterföljande demografiska stiltjen var säkert komplicerade och det finns inga möjligheter att här försöka komma åt dem annat än ytterst tentativt och skissartat. Ett förklaringskomplex bakom expansionen under stormaktstiden inbegriper säkert bergsbrukets expansion, en ökande fjärrhandel, växande inre marknad och en tilltagande regional ekonomisk specialisering, företeelser som säkert till stor del hänger ihop och betingar varandra. Inte minst intressant är här sannolika förskjutningar i spannmålsproduktion och spannmålshandel.

Möjligen kan den första periodens expansion ha nått ett slags tak i slutet av 1600-talet då spannmålsförsörjningen flera gånger bröt samman med hundratalsentals svältdöda som följd. I ett sådant läge är det lätt att föreställa sig att hushållsbildning bland ungdomen blivit allt mer hasardartad. Ingen egentlig befolkningspolitik går att utläsa under Karl XI:s regering i slutet av 1600-talet. Men institutionella förändringar på olika områden innebar i praktiken att flera hinder ställdes upp för ungdomar att bygga nya hushåll och bilda familj. Hushållsbildning försvårades genom förbud mot torpanläggningar och förbud mot hemmansklyvning. Regler infördes som försvagade tjänstefolkets rättsställning (ökad kontraktsbundenhet). Samtidigt blev de obesuttna grupperna hårdare beskattade och bl a en skärpt tjänstefolksbeskattning försvårade sannolikt investeringssparande hos ungdomarna. Kraven på skicklig hävd av hemmanen ökades (med ty åtföljande krav på förbättrad arbetsorganisation hos åborna, krav som också kunde uppfattas som prohibitiva av ungdomen, d v s nya åbor in spe). Till detta kom en tilltagande brist på lediga jordbruksfastigheter i kölvattnet av den långa folkökningsperioden. Mm, mm.

I samma riktning verkade andra åtgärder, inte minst från statens ideologiska apparat i form av ortodoxins kyrka: Kontrollen av den för- och utomäktenskapliga sexualiteten skärptes. Den legala minimiåldern för giftermål höjdes, om än på

LENNART ANDERSSON PALM

mycket lång sikt. Hälsingelagen är den enda svenska medeltidslag som anger någon nedre åldersgräns, för kvinnor till 12 år. Denna gräns var den samtida katolska kyrkans som också stipulerade 14 år för männen. I giftermålsbalken i 1734 års lag hade gränsen höjts till 15 år för kvinnan och 21 för mannen. Senare skulle den höjas till 18 år för kvinnan. Indelningsverkets befäl fick vetorätt mot soldaternas giften. De socialkulturella biverkningarna av dessa förändringar kan knappast överskattas. Till dessa hörde, vad en fransk forskare kallade, den mångåriga skärseld av sexuell nöd som pig- och dränsamhället dömde ungdomen till.

Karl XI:s indelningsverk, fasta tiondesättningar, ständiga rotering mm utgick från föreställningen om att de då existerande socioekonomiska strukturerna skulle kunna låsas i ett stabilt system för evärdelig tid. Men befolkning och ekonomi lydde då som nu sina egna lagar. Befolkningen växte trots allt om än något långsammare. De ramar det stora karolinska projektet satte på olika områden ledde vid 1700-talets mitt till något som uppfattades som "folkbrist". Den initiativkraft och kapitalbildning som krävdes för att öka produktionen gick inte att få av de växande skarorna av omotiverade och beroende ogifta tjänstehjon. Många av reglerna mjukades nu upp, t ex de som inskränkte rätten till hemmansklyvning och de som hindrade torpbildning.

Förutsättningar skapades nu för en ny tillväxt som dock ganska snart också den slog i ett ekonomiskt tak – det slutande 1700-talet drabbades också det av flera allvarliga hungersnöder. En verklig vändning tycks först ha blivit möjlig sedan också vissa agrartekniska begränsningar brutits. Carl-Johan Gadd har visat att detta genombrott åtminstone för Västsveriges del bör ha ägt rum framåt sekelskiftet 1800. Då slog järnplogarna igenom och möjliggjorde en snabb nyodling av åker. Det var också då potatisen öppnade helt nya jordar för odling i skogsbygderna. (Det återstår dock att visa om denna tidfästning går att generalisera till andra delar av landet). 1800-talet innebar att de flesta av de institutionella hinder för en demografisk expansion som Karl XI:s reformer de facto inneburit föll bort. Nu kunde ett ökat arbetskraftsbehov inom jordbruket och på andra håll fyllas av ett växande lönearbetarskikt på landsbygden i form av torpare, backstugusittare och andra, med betydligt lösare tyglar än de som gällde tjänstehjonen. Att bli sin egen var en mycket stark social motor.

Naturligtvis får denna delvis kraftigt hypotetiska och skissartade periodisering – stormaktstid, "1700-tal" och "1800-tal" – inte ses som klart kronologiskt avgränsad. Även en bit in på 1700-talet förekom inte sällan giften i låg ålder och tjänstefolkssamhället levde kvar långt fram på 1800-talet. Samtidigt fanns en tröghet i demografins anpassning till de nya sociala och ekonomiska förutsättningarna, inte förvånande med tanke på det demografiska beteendets starka kulturella laddning. Vi måste också räkna med regionala skillnader.

Noter

- 1 Forssell 1872–1883, Sundquist 1938, Heckscher 1935 s 30. För en översikt över tidigare forskning kring den förstatistiska folkmängden i Sverige se Larsson 1972 kap II.
- 2 Granskningen har gjorts inom HSFR-projektet ”Sveriges befolkning 1571–1751”. En mer utförlig version av denna uppsats kommer att tryckas (Lennart Andersson Palm, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997*.) Dit hänvisas för ytterligare källkritiska och tekniska diskussioner.
- 3 Winberg 1977 s 267 f som också citerar Heckscher.
- 4 Vallentuna kyrkobok citerad efter Sundquist 1938 s 33 (texten något moderniserad av LAP).
- 5 Sundquist 1938 s 270 samt uppgift från Jan Lindegren.
- 6 Ett så vitt bekant i detta sammanhang helt outnyttjat material är begravningsnotiserna i vasatidens kyrkoräkenskaper från slutet av 1500-talet och framåt. Där noteras inte sällan hur många lik av vuxna och barn som begravts.
- 7 K F Helleiners sammanfattning av forskningsläget var här en vattendelare (Helleiner 1967).
- 8 Bibliografi beträffande det s k Ödegårdsprojektet i *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c.1300–1600* samt de särskilda, mycket viktiga, arbetena av Lars-Olof Larsson 1972 och 1983.
- 9 Norborg 1980 s 61.
- 10 Gaunt 1976 s 32.
- 11 Friberg 1956 s 399.
- 12 Hollingsworth 1969 s 378 f återger siffror från J C Russell.
- 13 För England enligt Wrigley & Schofield 1989 s 183. 1650–1690 var dock tillväxten där $\pm 0\%$ men ökade åter 1690–1750 till mellan 0,25 och 0,5 %. Holland enligt Grigg 1980 s 148. Liknande höga tal som jag beräknat för Sverige har Truls Bøhm (1999) funnit för Norge. Bøhms arbete som nått mig först efter det att denna uppsats skrevs visar många norska paralleller till de förhållanden jag återger i det följande.
- 14 Valloner och finnar är kända invandragrupper under den aktuella tiden. Invandrarnas antal bör dock ha uppvägs av de stora mängder soldater som reste ut för att aldrig återvända. Dessutom är utvandringar till Danmark och Norge kända från erövrade områden i samband med krigen.
- 15 Winberg 1977.
- 16 Friberg & Friberg 1971 (1976) s 30 f.
- 17 Friberg 1956 s 401 anger för Grangärde 1645–1649 37–38 %, för 1650- och 1660-talen 30 % och för 1680-talet 42 %. Friberg & Friberg 1971 (1976) s 30 f och 50 f rapporterar för Björskog 1627–1635 30–35 %, 1636–1650 30–41 % och låga på 1660-talet. Liknande i flera Dala- och Östgöta-socknar. För Lundby vid Västerås räknar de med ett födelsetal på 45 % 1628–1630. För höga födelsetal på 1600-talet se också Utterström 1949 s 251. Wrigley & Schofield 1989 s 174 räknar med att födelsetalen i det förindustriella Europa, med undantag för enstaka år, legat inom intervallet 28–40 %.
- 18 Hajnal 1965 allmänt samt särskilt s 108, 135 f.

LENNART ANDERSSON PALM

- 19 Giftermålsåldern sammanföll grovt med inledningen på reproduktionsperioden när den föräktenskapliga sexualiteten, så som var fallet före 1800-talet, var kraftigt inskränkt genom sträng social kontroll. Kvinnor som föder barn tidigt tenderar att föda även sitt sista barn tidigare än andra, men ändå att få fler barn totalt sett eftersom yngre kvinnor lättare blir gravida än äldre. (Flinn 1981 s 83).
- 20 Hajnal 1965 s 130.
- 21 Hajnal 1965 s 101.
- 22 2,4 % 1751/60 men därefter långsiktigt stigande enl Hofsten & Lundström 1976 s 31. På 1600-talet kan de ofta ha varit högre. För nio socknar i östra Sverige låg de under perioden 1613–1670 på 3,73 % av alla födda.
- 23 Hajnal 1965 s 114 f.
- 24 Hajnal 1965 s 117, 118, 119. R M Smith menar att andelen gifta kvinnor överskattats i det material för 1377 som Hajnal åberopade. Han tolkar istället en skev könsfördelning till männens fördel som tecken på underregistrering av vissa grupper ogifta kvinnor. Några slutliga bevis har han dock inte och erkänner att man inte kan utesluta att kvinnor då hade en högre dödlighet än män och att civilståndsfördelningen hos de registrerade kvinnorna därmed faktiskt avseglar ett östligt giftermålsmönster som det i Toscana (Smith 1983 s 115 f).
- 25 Hajnal 1965 s 112 f.
- 26 Herlihy & Klapisch-Zuber 1978 visar på mycket låga giftermålsåldrar i Toscana kring år 1430 med hjälp av ett unikt detaljerat källmaterial. En överdödlighet hos flickor strax efter puberteten som framgår av osteologiskt medeltida material från Skandinavien kan tyda på tidiga graviditeter, vilket också indikerar låga vigselåldrar (Benedictow 1996 s 56 ff). Allmänt pekar forskningsläget på att vigselåldern för kvinnor i hela Västeuropa under medeltiden legat betydligt lägre än under 1600- och 1700-talen. (Ytterligare hänvisningar hos Benedictow 1996 s 53 ff.) Starka metodiska invändningar kan riktas mot de undersökningar av engelska förhållanden under medeltiden som påstått visa relativt sena giftermål. En närmare granskning av P J P Goldbergs (1986) undersökning tycks snarare visa på just de låga giftermålsåldrar författaren själv förnekar: Den handfull giftermålsåldrar han verkligen har uppgift om ligger alla på 19 år eller lägre. I övrigt tolkar han att 80–90 % av ett trettioårigt gifta domstolsvittnen vid tiden för deras vittnesmål var 20 år eller äldre och att mer än hälften var 26 år eller äldre, som att få måste ha gift sig unga. Inget säger dock att åldersfördelningen hos gifta domstolsvittnen skulle motsvara åldersfördelningen hos gifta personer i allmänhet. Även om så vore bör man observera att 10, kanske upp mot 20, % av Goldbergs samtliga gifta och åldersbestämda personer (enbart av själva vittnene 10–25 %) har eller kan ha gift sig som 19-åringar eller yngre enligt författarens egna siffror. Detta kan jämföras med att andelen gifta kvinnor under 20 år bara uppgick till drygt 8 % av samtliga gifta kvinnor i Sverige år 1750. En annan forskare som tyckt sig se relativt höga giftermålsåldrar i det medeltida England är H E Hallam (se kritik nedan).
- 27 Åkerman 1977 s 66 f. Citatet från Demeny översatt av mig.
- 28 Hofsten & Lundström 1976 s 31.
- 29 Lundh 1993 s 18 ger en sammanställning av lokala forskningsresultat mestadels hämtade från östra Sverige.

- 30 Lundh 1997 s 13.
- 31 Hajnal 1953 redogör ingående för metoden. Ytterligare om metodens förutsättningar i den utförligare versionen av min artikel (se not 2).
- 32 Huskvinnor och inhyseskvinnor var ofta änkor eller undantagsföräldrar. Några gånger har jag träffat på att de varit ogifta personer med handikapp, ogifta mödrar eller liknande. Genomsnittligt kan man tryggt utgå från att de var äldre än pigor och döttrar i gemen. Detta och deras relativt ringa antal i början av 1600-talet gör att de maximiberäkningar av giftermålsåldern som strax skall göras inte påverkas nämnvärt.
- 33 Sundquist 1938.
- 34 Man kan naturligtvis invända att denna fördelning inte varit densamma som cirka 1620. Men för resultaten betyder detta sannolikt bara att vi varit försiktiga. Man kan på goda grunder gissa att 1620-talets befolkningspyramid var flatare och en flatare pyramid skulle ytterligare sänka våra kalkylerade maximala genomsnittliga vigselåldrar.
- 35 H E Hallam (1985) har använt en metod som fått en ganska bred uppmärksamhet eftersom de resultat han fick tydde på oväntat höga medeltida äktenskapsåldrar. Hans undersökningsområde var engelska Lincolnshire Fenland. Hallams metod förutsätter att vigselåldern i genomsnitt inträffade mitt emellan (de ibland vagt grundade) högsta och lägsta åldrar en person kan ha haft vid sitt giftermål ("maximiåldern" respektive "minimiåldern"). I sina beräkningar, som utgår från uppgifter om giftermålstidpunkter, känner Hallam i de flesta fallen bara de giftas maximiålder. Minimiåldern sätter han då = den legala minimiåldern som i den kanoniska rätten var 12 år. Enligt min mening finns det dock inget skäl att utan vidare tro att de verkliga genomsnittliga giftermålsåldrarna skulle tendera att hamna mitt i sådana intervall: Om vi vet att en grupp människor var mellan 12 och 20 år när de gifte sig, finns inget som säger att de i genomsnitt gifte sig just vid t ex 16 års ålder, de kan lika gärna ha varit 14,5 år, 16,8 år eller något annat. Här efterlyser man ett resonemang om giftermålens fördelning i intervallen, slumpmässighet eller liknande. Särskilt gäller detta eftersom Hallams 12-årsgräns är en normerad ålder, inte en empiriskt observerad. Hallams metod ger för 128 notiser en genomsnittlig giftermålsålder på 21,4 år för kvinnor före digerdöden, en ålder precis på gränsen mellan östligt och västligt enligt Hajnal. För att utvidga materialet drar Hallam in ytterligare 14 uppgifter från ett annat källmaterial som dock utesluter alla personer som gift sig före 20 års ålder (!), uppgifter som ger en genomsnittlig äktenskapsålder på hela 26,7 år. Utan att väga resultaten av de två olikstora och heterogena materialen tar han så det enkla genomsnittet av dem, 24 år, som sitt slutresultat (Hallam 1985 s 59 f). Förfarandet är knappast övertygande. Man kan naturligtvis också ifrågasätta representativiteten hos den befolkning av "serfs" och andra godsanställda som Hallam undersöker för andra grupper inom den engelska allmogen. För mer kritik mot Hallam se hänvisningar hos Benedictow 1996 s 54 f.
- 36 Bearbetningen av materialet har gjorts av Anette Lindgren i form av en seminarieuppsats våren 1998 vid Historiska institutionen, Göteborgs universitet. Till sina observationer har hon fogat en sammanställning från Jan Lindegrens välkända arbete om Bygdeå (Lindgren 1980) över 104 nytillträdande bönders ålder 1620–1639. Åldern vid gårdstillträden är naturligtvis inte detsamma som giftermålsåldrar men det är lätt att föreställa sig en stark korrelation mellan dem. 1620–1629 var de nytillträdande drygt 32 år gamla, 1630–1634 28

LENNART ANDERSSON PALM

och 1635–1639 bara 23 år (medianåldrar). Man bör alltså inte se utvecklingen som linjär. Jag har bara funnit liknande längder för "Norrländ" och finska områden bland Krigsarkivets stora samlingar av roteringslängder. Det normala i dessa är annars att bara åldern "över 60" eller "under 60 år" redovisas. Självfallet är sanningshalten i dessa uppgifter mycket tvivelaktig.

- 37 Det kan noteras att det ibland måste ha rått stor "karltorka". Friberg 1953 s 388 kunde visa att praktiskt taget samtliga män över 30 års ålder i Mora var gifta 1666.
- 38 Troels-Lund u å s 38 som också s 33 fger mängder av exempel på tidiga giftermål bland adel och borgerskap från medeltid och in på 1600-talet. Fallet från Kinnevald översatt från danskan av författaren. Lennartsson 1999 ger i förbigående exempel från 1600-talets mitt på att omvända pojkar gifte sig i 14–16-årsåldern (s 197, 198, 202) och en flicka redan före hon var köns mogen (s 248 samt not 818). Ett par på 1690-talet rapporteras ha gift sig när hon var 15 och han 18 (s 259 f).
- 39 Troels-Lund u å s 37 f.
- 40 Beträffande Värmland: Skrivelse från Bergskollegium till Kunglig Majestät citerad efter Wohlin 1912 s 60 och för Mark Mantalslängder, Älvsborgs län, Marks härad, RA. De sistnämnda åldersuppgifterna kan naturligtvis vara underskattade eftersom man säkert dröjde så länge som möjligt att meddela att man fyllt 15, åldern för skattskyldighet.
- 41 Källkriska anmärkningar har riktats mot Sundbärgs bakåträknningar: se Winberg 1977 s 27 not 9.
- 42 Man skulle kunna misstänka att den ojämna registreringen av olika sociala grupper som man finner i senare mantalslängder kan ha förekommit redan i 1620-talets längder och att det är den som ger de höga andelarna gifta kvinnor. Tyvärr finns inget samtida alternativt material att testa detta mot. Däremot har Friberg & Friberg 1971 (1976) jämfört mantalslängdernas registrering (s 25) med husförhörslängdens (s 14 f) för Björskog två decennier senare (1643). Där tar skevheterna i registreringen av olika kvinnogrupper ut varandra vid en beräkning av andelen gifta. Om Björskog här vore typiskt kan skillnader i registreringen av olika sociala grupper inte förklara de höga andelarna gifta i tabellen.
- I detta sammanhang kan ytterligare några observationer ha intresse: Den andel gifta + änkor man får om man gör analoga beräkningar på senare tiders mantalslängder hamnar lägre ju längre fram i tiden man går: i Kopparbergs län 1671–1692 på 76 % och därefter långsiktigt sjunkande till 70 % eller lägre; för härader i Östergötlands län 1732 på cirka 66 % och för Surteby i Mark 1751 på 62 %. I de senare fallen är det praktiskt taget samma siffror som i statistiken från 1700-talets mitt i tabellen på sidan 68 i texten. Här tycks mantalslängderna bekräfta en tendens med allt fler ogifta kvinnor i befolkningen.
- 43 Hajnal 1965 s 119. I den märkliga längden från Funbo 1428 uppgår de gifta kvinnorna till 54 % och änkorna till 17 % eller tillsammans 71 %. Andelen gifta är alltså högre än den för perioden 1750 och framåt och totalsiffran gifta och före detta gifta liknar förhållandena i 1620-talets Sverige. Siffrorna är dock osäkra eftersom en del tjänstefolk kan vara utelämnade. Åldersgränsen var dessutom 16 år. Andræ 1965.
- 44 Wrigley & Schofield 1989 s 254. Flinn 1981 s 33 ansåg att europeiska kvinnor (före 1750), i genomsnitt, inte hann med att föda mer än 5 eller 6 barn. Men även högre tal har kunnat observeras: slaktarhustrurna i Lyon födde inte sällan 12–16 barn. Höga tal i Frankrike

brukar sammankopplas med det mycket vidsträckta bruket att lämna bort barnen till ammor på landet (norriture). Därmed gick mödrarna miste om det graviditetsskydd som amningen innebar.

- 45 Uppgifterna hos Sundquist 1938 s 68 f.
- 46 Hollingsworth 1969 s 380 f, Henry & Pilatti Balhana 1975 s 174.
- 47 Sundbärg 1903 s 167 ff.
- 48 Henry & Pilatti Balhana 1975. Parentetiskt kan nämnas att författarna för sitt sydamerikanska undersökningsområde i början av 1800-talet fann en summerad fruktsamhet på drygt 7 bland den vita befolkningen (s 175).
- 49 Gaunt 1977 s 203.
- 50 Sundquist 1938 s 171 påstår att längden för Dalsland endast avser hushåll med jord. I själva verket har källan för Dalsland ordet ”bruk” vilket inte alls innebär att man måste ha haft jord. En närmare granskning visar att den i princip upptar alla slags hushåll.
- 51 Hollingsworth 1969 s 111 f beräknar att barnandelar under 15 år i historiska populationer på nivån 37–45 procent ofta motsvarade ett ”recent” födelsetal på 50 promille.
- 52 Källmaterialet från Möen har sammanställts av Mackeprang 1907. Lassen (1965 s 8) gav materialet högt betyg och betraktade Möenlistorna som en ”complete census”. Högre barnadödlighet på 1600-talet än kring 1907, det år som Mackeprang utgått från vid sina beräkningar av antalet födda utifrån andel barn 0–4 år, bör ge ett ännu högre födelsetal än 37,5. Benedictow (1996 s 157) anser dock att åldersfördelningen i Möenmaterialet i själva verket visar på en underregistrering av barn och att andelen under 15 varit så hög som 45 %. Giftermålsåldern har jag beräknat på samma sätt som för de svenska områdena och de 30-åriga kvinnornas andel av kvinnor över 15 som jag använt för fruktsamhetskalkylen har satts lika med den för män och kvinnor sammanslagna, som framgår av uppgifter för socknarna Elmelunde och Kjelby (0,105/5).
- 53 Benedictow 1996 s 156 f. Tvivel har rests mot så stora barnkullar också i Norge där någon velat justera ner siffran till 40 %. Benedictow visar emellertid att en sådan revidering saknar stöd i samtida källor och att kritikerna i själva verket utgår från folkräkningen 1865! Författaren visar också (s 36) intressant nog att 45 % är samma barnandel som det medeltida skelettmaterialet från Västerskog (Frösön) förutsätter.
- 54 Längden har tidigast analyserats av Huss 1899. Föga övertygande försök till omtolkningar har gjorts i senare tid, se Palm 1993 appendix C.
- 55 *Sveriges rikes lag* 6 §, *KLNM* under ”ægteskab”, *Nordisk familjebok* 1922 under ”äktenskapshinder”. Kyrkoordningen 1571 förordnade (min modernisering): ”Barn och övermargar, som ännu icke kunna veta vad äktenskapet innebär, skall prästerna icke giva samman. Ty erfarenheten visar att sådana barngiftermål vållar mycken oreda. Så kräver ock ärligheten och kristlig tukt, att man med giftermål skall bida till laga ålder.” Samma bestämmelser som 1571 återfinns i Emporagrius förslag till ny kyrkoordning i slutet av 1600-talet. Laga ålder definieras inte och att det inte utan vidare kan tolkas som myndighetsåldern framgår att även flickor, som saknade sådan, torde inbegripas (*Handlingar rörande Sveriges historia*, Andra serien, II, första avd, Andra serien III, andra avdelningen. Stockholm 1887).

LENNART ANDERSSON PALM

Referenser

- Andræ, C G, 1965, "Studier kring Funbo kyrkas räkenskaper", *HT* 1965: 4.
- Benedictow, O J, 1996, *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*. Oslo (andra upplagan).
- Blum, A, 1988, Diagram i *Histoire de la population française*, 2, De la Renaissance à 1789. Paris 1988.
- Bøhm, T, 1999, *En demografisk analyse av bondehushold og gårdsbefolkningens størrelse og sammenheng på Østlandet 1520–1660*. Hovedfagsoppgave i historie vid Universitetet i Oslo.
- Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600* = S Gissel, E Jutikkala, E Österberg, J Sandnes och B Teitsson, *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600. Comparative Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*. Stockholm 1981.
- Flinn, M W, 1981, *The European Demographic System 1500–1820*, Brighton.
- Forssell, H, 1872–1883, *Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland*. Stockholm.
- Friberg, N, 1953, "Dalarnas befolkning på 1600-talet. Geografiska studier på grundval av kyrkböckerna med särskild hänsyn till folkmängdsförhållandena." i *Geografiska annaler*. XXXV (1953) 3–4.
- Friberg, N, 1956, "The Growth of Population and its Economic-Geographical Background in a Mining District in Central Sweden 1650–1750. A Methodological study" i *Meddelande från Geografiska institutet vid Stockholms högskola*, NR 103.
- Friberg & Friberg 1971 (1976) = Nils och Inga Friberg, *Sveriges äldsta fullständiga husförhörslängd*. Stockholms Universitet Kulturgeografiska Institutionen. Andra upplagan (1976) har använts.,
- Gaunt, D, 1976, "Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige." *Scandia*, 1.
- Gaunt, D, 1977, "Pre-Industrial Economy and Population Structure. The elements of variance in early modern Sweden", *Scandinavian Journal of History*, 2:1977.
- Goldberg, P J P, 1986, "Marriage, migration, servanthood and life-cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages: Some York cause paper evidence" i *Continuity and Change* 1 (2) 1986.
- Grigg, D, 1980, *Population Growth and Agrarian Change. An Historical Perspective*. Cambridge.
- Hajnal, J, 1953, "Computation of singulate mean age at marriage" i *Population Studies* VII, No 1 s 129 f.
- Hajnal, J, 1965, "European Marriage Patterns in Perspective" i Glass, D V & Eversley, DEC (eds) *Population in History*. London.
- Hallam, H E, 1985, "Age at First Marriage and Age at Death in the Lincolnshire Fenland, 1252–1478." i *Population Studies*, 39.
- Handlingar rörande Sveriges historia, Andra serien II, första avd, Andra serien II, andra avdelningen*. Stockholm 1887.
- Heckscher, E F, 1935, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. I.1. Stockholm.
- Helleiner, K F, 1967, "The population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution" i *Cambridge Economic History of Europe*, vol 4, ed E E Rich och C H Wilson, Cambridge.

STORMAKTSTIDENS DOLDA SYSTEMSKIFTE – FRÅN TONÅRSÄKTENSKAP TILL SENA GIFTEN

- Henry & Pilatti Balhana 1975 = Henry, L och Pilatti Balhana, A, "La population du Paraná depuis le XVIIIe siècle" i *Population Démographie Historique*. Numéro Spécial. Nov. 1975.
- Herlihy & Klapisch-Zuber 1978 = Herlihy D och C Klapisch-Zuber, *Les Tosccans et leur familles. Une étude du catasto Florentine de 1427*. Paris 1978.
- Histoire de la population française*, 2, De la Renaissance à 1789. Paris 1988.
- Historisk statistik för Sverige, I, Befolkning. 1720–1950*, SCB 1955.
- Hofsten & Lundström 1976 = E Hofsten och H Lundström, "Swedish Population History. Main trends from 1750 to 1970." i *Urväl*, nummer 8, SCB 1976.
- Hollingsworth, T H, 1969, *Historical Demography*. London.
- Huss, E G, 1899, "Några i statistiskt hänseende intressanta urkunder från midten af 1500-t." i *Statsvetenskaplig tidskrift* 1899.
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Malmö 1956– 1978.
- Larsson, L-O, 1972, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. Lund.
- Larsson, L-O, 1983, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmanskyllning, gods bildning och mantalsättning i Sverige 1625–1750*. Växjö.
- Lassen, A, 1965, "The Population of Denmark in 1660". *Scandinavian Economic History Review* 1:1965.
- Lennartsson, M, 1999, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. Lund
- Lindegren, J, 1980, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala.
- Lindgren, A, 1998, *En bild av Vasatiden. Bondeliv i krigstid – Hälsingland 1640*, B-uppsats vid Historiska institutionen, Göteborgs universitet, vårterminen 1998.
- Lundh, Ch, 1993, "Giftermålmönster i Sverige före det industriella genombrottet." *Lund Papers in Economic History*, No. 31, 1993.
- Lundh, Ch, 1997, "The World of Hajnal Revisited. Marriage Patterns in Sweden 1650–1990." *Lund Papers in Economic History*, No. 60, 1997.
- Norborg, K, 1980, *Befolkningens fördelning och flyttningar i Sverige*. Andra upplagan. Lund. *Nordisk familjebok*. Artikeln "äktenskapshinder". Stockholm 1922.
- Palm, Andersson L, 1993, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Göteborg.
- Smith, R M, 1983, "Hypothèses sur la nuptialité en Angleterre aux XIIIe–XIVe siècles", *Annales E S C*, 1983:1.
- Sundbärg, G, 1903, "Rikets folkmängd åren 1750–1900, fördelad efter ålder och kön" i *Statistisk tidskrift* H. 129, 1903.
- Sundquist, S, 1938, *Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. En demografisk studie*. Lund. *Sveriges församlingar genom tiderna*. Skatteförvaltningen. Riksskatteverket. 1989.
- Sveriges rikets lag* = "Sveriges Rikes Lag. Gillad och Antagen på Riksdagen Åhr 1734. Till 200-årsdagen av lagens tillkomst efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780. Utgiven i facsimile 1934" i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland. III. Stockholm 1934*.

LENNART ANDERSSON PALM

- Troels-Lund, utan år, *Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrade*. Fjerde udgave. Bind IX. Købehavn och Kristiania.
- Utterström, G, 1949, "Stockholms folkmängd 1663–1763" i *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund*. Stockholm.
- Winberg, Ch, 1977, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Göteborg.
- Wohlin, N, 1912, *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena. Jämte en öfversikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutenhetsförhållanden*. Stockholm.
- Wrigley & Schofield 1989 = E A Wrigley & R S Schofield, *The Population History of England, 1541–1871*. London. Reprint 1993 har använts.
- Åkerman, S, 1977, "En befolkning före den demografiska revolutionen." i *Karolinska förbundets årsbok 1977* (tryckt 1978).